



Aziza MASHRABBEKOVA,

Hankuk chet tillar universiteti (Janubiy Koreya) professori, f.f.n

E-mail: aziza692002@gamil.com

O'z FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti professori Y.Odilov taqrizi asosida

LINGUISTIC LANDSCAPE OF THE UNIVERSE AND LANGUAGE IDIOETHNICITY

Annotation

This article discusses how a person develops their worldview and the linguistic picture of the world that is specific to that language as they acquire their native language. In the article, the author expresses his thoughts on the linguistic picture of the world, one of the concepts that reflects the main content of spiritual concepts that determine the culture and mentality of a linguistic community, and its important aspect, idioethnicity.

Key words: language, nation, national perspective, linguistic world-view, Sapir-Whorf hypothesis, philosophy of language, idioethnicism.

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И ЯЗЫКОВАЯ ИДИОЭТНИЧНОСТЬ

Аннотация

В статье рассматривается, как по мере овладения родным языком у человека формируется собственное мировоззрение и языковая картина мира, свойственная данному языку. В статье автор высказывает свои размышления о языковой картине мира - одном из понятий, отражающем основное содержание духовных концептов, определяющих культуру и менталитет языкового сообщества, и ее важном аспекте - идиоэтничности.

Ключевые слова: язык, нация, национальная перспектива, языковое мировоззрение, гипотеза Сепира-Уорфа, философия языка, идиотетизм.

OLAMNING LISONIY MANZARASI VA TIL IDIOETNIKLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqolada inson ona tilini egallab borishi bilan o'z dunyoqarashi va shu tilga xos bo'lgan olamning lisoniy manzarasini shakllantirishi haqida so'z boradi. Muallif maqolada lisoniy hamjamiyatning madaniyati va mentalitetini belgilaydigan ma'naviy tushunchalarning asosiy mazmunini aks ettiradigan tushunchalardan biri bo'lgan olamning lisoniy manzarasi hamda uning muhim jihati idioetniklik haqida o'z fikr-mulohazalarini bildiradi.

Kalit so'zlar: til, millat, milliy nigoh, olam lisoniy manzarasi, Sepir-Uorf gipotezasi, til falsafasi, idioetniklik.

Kirish. Tillar o'z egalarining original idrok organlari sanaladi. Inson shaxsining shakllanishida, tafakkurining tashkillanishi va undagi tushunchalarning tizimlashishida, ajdodlari qoldirgan bilimlarni o'zlashtirishida yetakchi rol tilga tegishli [2]. Inson ona tilini egallab borishi bilan o'z dunyoqarashini shakllantiradi, bora-bora ona tili shaxsning asosiy axborot olish manbayiga aylanadi. Bunday axborot olish tizimi uning boshqa tilni ona tilini unutish evaziga egallagandagina o'zgarishi mumkin. Til egalarida shu tarzda olamni bilish imkoni, milliy nigoh paydo bo'ladi. Milliy nigoh – narsa-hodisani milliy mentalitet, milliy ong prizmasidan o'tkazib ko'rish, anglash, baholash demakdir. "Qancha millat va til bo'lsa, shuncha miqdordagi olam lisoniy manzarasi bo'lishi aslida shundan"[1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nazariy tilshunoslikning asoschisi V.Humboldt lingvistik konsepsiyasining asosi ham tillarning turlichaligi bitta narsani turlicha anglatishi tufayli emas, balki bitta narsani turlicha ko'rishi sabablidir, degan xulosaga asoslangan. Quydagi lingvistik xulosalar V.Humboldt konsepsiyaning asosiy tushunchalari hisoblanadi:

- 1) tilda moddiy va ruhiy madaniyat joylashgan bo'ladi;
- 2) muayyan madaniyatdagi milliy jihat har bir xalq dunyoni o'ziga xos ko'rgani sababli tilida ifodalanadi;
- 3) tilda har bir xalqqa xos ichki forma bor va bu forma aynan xalq madaniyatining ifodasi demakdir;
- 4) til – odam va olam o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlovchi hodisa [2].

V. Humboldtning mazkur qarashlari yangihumboldtchilik yo'nalishida yanada rivojlantirildi. Masalan, Y.Veysherber ustoz V.Humboldtning tilning tafakkurni shakllantirishdagi asosiy vosita ekanligi g'oyasidan ilhomlanib, ona tili falsafasini yaratdi. Bu falsafaga ko'ra, 1) tilga egalik odam uchun juda katta imkoniyat, ona tili esa bunday imkoniyatlarning asosiysidir; 2) ona tilini egallagan odamning abstrakt fikrlash imkoniyati keng

bo'ladi, ona tili egallamagan kishining abstrakt fikrlash darajasi past bo'ladi; 3) ona tili shaxsning ma'naviy-ruhiy dunyosini yaratadi[10].

Tilshunos Y.Odilov o'zbek tili ham shunday imkoniyatga egaligini ta'kidlaydi hamda fikrini o'zbek tili misolida quyidagicha tushuntiradi: "...o'zbek tilida ham milliy-madaniy semali so'zlar abstrakt ma'noli. Masalan, muomalada og'irlik, vazminlik o'zbek madaniyatida qadriyat darajasiga ko'tarilgan. Shu bois o'zbek tilida kishining bunday sifatini ifodalaydigan bir-ikkita emas, alohida sinonimik qatorlar yuzaga kelgan: sifat sinonimlar: og'ir, vazmin, bosiq, sipo; ot sinonimlar: og'irlik, vazminlik, bosiqlik, sipolik. Mazkur sinonimlar uchun "o'z xatti-harakatlari, his-tuyg'ularini boshqara bilish holati" ma'nosi umumiy bo'lsa ham, mazkur sinonimlar odamning turli vaziyatlarda o'zini tutishi, so'zlash tarziga nisbatan farqli bo'lgan. Masalan, bosiqlik bilan sipolikning o'rtasida jiddiy tafovut bor. Mazkur so'zlar o'rtasidagi ma'no nozikligini bilib olish madaniyat kalitini qo'lga kiritishdir[5]. Ona tilining bunday imkoniyati narsa-hodisalarga nom berishda ham yaqqol ko'rinadi. Har bir xalq o'zining til ko'nikmalari va olamni anglash tarzidan kelib chiqib, borliq ashyolariga nom beradi. Y.Odilov V.Humboldt va Y.Veysherber fikrlarini ijodiy rivojlantirib, idioetnik nominatsiya haqida o'zbek tilidagi quyidagi holatni misol keltiradi: borliqdagi bir predmet, deydik, o'simliklarni nomlashda har bir xalq uni o'zicha ko'rgan, ya'ni nomlashda o'simlikka bir xalq shakli, boshqa xalq xususiyatidan kelib chiqib yondashgan. Masalan, ayiqtovon degan o'simlikka nom berishda o'zbek uning shakliga, ya'ni ayiqning tovoniga o'xshab ketishini asos qilib olgan. Ruslar esa o'simlikning xususiyatini – zaharliligini asosga olgan va "yirtqich", "qonxo'r", "shafqatsiz", "ashaddiy" ma'nolarini bildiruvchi "лютий" so'ziga -ik kichraytirish suffiksini qo'shib so'z yasagan. Inglizlar esa ayni o'simlikdagi rangni – sariqlikni faollashtirib, "buttercup" (yog'chashka) deb nomlagan. Demak, bilishning o'ziga xosligi

bois bitta narsani nomlashda uning turli tomonlari, xususiyatlari faollashtirilmoqda [5].

“Sepir-Uorf gipotezasi”dan anglashilishicha, tillar struktur-semantik jihatidan bir-biridan qancha ko‘p va katta farqlansa, bu tillar egalarining olam lisoniy manzarasidagi farq ham shuncha ko‘p va katta bo‘ladi [8]. Mazkur talqindan tilning inson hayoti va faoliyatining barcha sohasida birinchi o‘rinda turishi anglashiladi. Agar bu qarash to‘g‘ri deb hisoblanadigan bo‘lsa, tillari struktur-semantik jihatdan yaqin xalqlarning aqliy, ruhiy, diniy olamida ham yaqinlik bo‘lishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Til va ong, til va tafakkur, til va madaniyat munosabatini olamning lisoniy manzarasi tushunchasi o‘zida birlashtira oladi. Unda millat vakillarining borliq haqidagi original tasavvur va tushunchalari bilan birga, umuminsoniy hamda baynalmilal tasavvur va tushunchalari ham aks etadi. Eng asosiysi, Y.Veysherber tilning borliqni bilish va baholashdagi, inson hayoti va faoliyatidagi rolini belgilashda muvozanat saqlangani uchun maqbul lingvistik nazariya sifatida hozir ham rivojlantirilmoqda, tilning eng ichki xususiyatlarini aniqlashga tatbiq qilinmoqda. Yangihumboldtchilik yo‘nalishi namoyandalari tomonidan tilni tushunish va tushuntirishda qo‘llangan tushunchalardan lingvistlar faol foydalanmoqdalar.

Tahlil va natijalar. Til falsafasidagi o‘zak tushunchalardan biri bo‘lgan olamning lisoniy manzarasi (Mazkur tushunchani nomlayotgan terminda metaforizatsiya mavjud) tushunchasi XX asrning o‘rtalarida nemis lingvisti Yoxan Veysherberning “Nemis tili olam manzarasi haqida” (Vom Weibild der deutschen Sprache) asari orqali tilshunoslikda paydo bo‘ldi. Nemis olimi mazkur termin bilan “Lingvistik nisbiylik nazariyasi”ning kuchli va kuchsiz versiyalari tahlilidan charchagan tilshunoslikka yangi ruh olib kirdi va uni shunday tushuntirdi: Muayyan jamoa tilida ma‘naviy mazmun, bilimlar xazinasi yashaydi va ular tilga muntazam ta‘sir qilib turadi, bu esa haqli ravishda tildagi olam manzarasi deb ataladi [6]. Keyinroq tilshunoslar tomonidan olamning lisoniy manzarasi tushunchasining falsafiy tadqiqi tufayli bu tushunchaning mohiyati yanada kengaydi. Natijada olamning lisoniy manzarasi terminiga ohangdosh hosil qilingan olamning oddiy manzarasi, olamning konseptual manzarasi, olamning ilmiy manzarasi, olamning badiiy manzarasi, olamning dialektal manzarasi terminlari hosil qilindi. Ushbu atamalarining mohiyatida ham borliqni bilganidan keyin kishi tafakkurida paydo bo‘ladigan dialektik, mantiqiy, faniy, poetik, lingvistik tushunchalar tizimi turadi.

Y. Veysherberning tushuntirishicha, olamning lisoniy manzarasi bu – lisoniy hamjamiyatning madaniyati va mentalitetini belgilaydigan ma‘naviy tushunchalarning asosiy mazmunini aks ettiradigan tushuncha. Jamiyat madaniyati, xalq mentaliteti tili yordamida shakllanadi. O‘z navbatida, til ham ularni yuzaga keltirishda ishtirok etadi, ham o‘zida ularni namoyon etadi. Xalq mentalitetida nima bo‘lsa, madaniyati nimaga asoslangan bo‘lsa, til ularning barini ifoda toptiradi. So‘z, frazeologizm, maqol, aforizmlar vositasida xalqning asrlar bo‘yi to‘plagan tajribalari, jamiyatga nisbatan munosabatlari olamning lisoniy manzarasida joylashadi. Doimiy foydalanilgani sababli tegishli tushunchalar bilan assotsiyalashib qoladi. Buni quyida o‘zbek tilidagi bir necha xil birliklar orqali tushuntirib o‘tamiz.

Masalan, “o‘zbek tilida “Odamlar nima derkin?!””, “El-yurt nima deydi?!””, “Mahalla-ko‘y nima deb o‘ylaydi?!” tarzidagi qoliplashgan jumalarning mavjudligi jamoa fikrining o‘zbek mentalitetida muhimligini ko‘rsatadi. Ammo buni mustaqil ish ko‘rish, shaxsiy mas‘uliyat hissi o‘zbek mentalitetida yo‘q deb emas, balki jamoa fikrini hurmat qilish, muammoga ko‘plashib yechim topish, an‘analarga ergashish tarzida tushunish, tushuntirish kerak. Yoki o‘zbek tilidagi “Kengashli to‘y tarqamas”, “Maslahatli osh aynimas”, “Kengashli el kamimas”, “Kengashli ishning kami bo‘lmas” kabilar jamoaviylik mentalitetimizning ajralmas jihati ekanligi sababli yuzaga kelgan, bu holatda mentalitetdan tilga tarzidagi ta‘sirlashuv bo‘lgan” [9].

Olamning lisoniy manzarasi birdaniga yuzaga kelmaydi, balki bosqichma-bosqich shakllanadi [10]. Olamning lisoniy manzarasi bola tug‘ilganidan boshlab ona tilida yoki shaxs birinchi egallagan tilda shakllana boshlaydi. Ona tilining mazkur vazifasi nemis tilshunosligida batafsil o‘rganilgan. Ayniqsa,

Yoxan Veysherberning ishlarida ona tilining olam lisoniy manzarasini yaratuvchilik vazifasi, inson tafakkuri va shaxsiyatini shakllantiruvchilik roli kuchaytirilgan [10]. Olim “til” termini ostida ikki tushunchani, ya‘ni so‘zlash orqali namoyon bo‘ladigan tildan ruhiy hodisa hisoblangan tilni farqlagan va keyingisini lisoniy organizm deb atagan [7]. Uning quyidagi qaydida ona tilining zikr etilgan vazifasi aniq ifoda topgan.

Olimning til hodisasiga bunday munosabatini tilni sistem-struktur, immanent hodisa sifatida o‘rganadigan lingvistlar ma‘qul ko‘rmaydilar hamda uni tilning rolini oshirib yuborgan, deb tanqid qiladilar. Biroq barcha olimlar bunga qo‘shilavermaydilar. Xususan, Y.Odilovning ishlarida shuni ko‘rish mumkin: “Tilni “o‘zida va o‘zi uchun” maqomida o‘rganish, uni immanent hodisa sifatida tadqiq va taqdim qilishni ustuvor usul deb bilgan sistem-struktur tilshunoslik metodlarining o‘zbek tilini o‘rganishga tatbiq etilishi natijasida bir qator yutuqlarga erishilgani bor gap. Xususan, til va nutqning farqlanishi, shunga monand til va nutq birliklarining ajratilishi va tavsiflanishi, so‘z semantik strukturasi aniqlashga semik tahlilning joriy etilishi kabi ko‘plab yaxshi gaplarni keltirish mumkin. Ammo mazkur paradigma doirasidagi tadqiqotlar asosan tilni sistema sifatida o‘rganishga yo‘naltirilganligi sababli bunday tadqiq tamoyilida, tabiiyki, xalqning ma‘naviy-ruhiy dunyosini, etnik tarixi va madaniyatini, etnografik va demografik xususiyatlarini, tilning etik-estetik qimmatini boricha ko‘rsatib bo‘lmas edi. Buning natijasida tilni immanent hodisa sifatida taqdim qilish, tilni sohibidan ayirgan holda tushunish va tushuntirishga zo‘r berilgani holda til va milliy o‘zlik, til va milliy iftixor, til va milliy ruhiyat, til va etnos, til va jamiyat munosabatidagi injaliklarni tadqiq qiluvchi etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya kabi sohalar rivoj topmadi [10]. Umuman, Yoxan Veysherberning lingvistik falsafasida “har qanday tilning olam manzarasidan iboratligi va xalqning tili unga muntazam ta‘sir o‘tkazib turishi” asosiy o‘rin tutadi.

Y. Veysherber olamning lisoniy manzarasi tushunchasi orqali har bir tilning o‘ziga xos yashash va boyish tarzi borligini ko‘rsatib berdi va uning tashkillanishida quyidagi muhim besh jihatni qayd qildi. Olamning lisoniy manzarasida: 1) so‘z bilish faoliyatida markaziy, asos nuqta (slovotsentrizm) sifatida turadi; 2) buzilmas tizimlilik (sistemnost) amal qiladi; 3) o‘ziga xos bo‘ladi; 4) o‘zgarishga moyillik xos; 5) amaliy tabiiylik (prachnost) asosida shakllanadi [3]. Mazkur besh tabiiy til idioetnikligi uchun ham muhim. Shu bois o‘zbek tilining idioetnik tabiatiga ham to‘xtalib o‘tamiz.

Milliy-madaniy tushunchalar muntazam nutqda qo‘llanishi natijasida xalq turmushiga shu darajada singib ketgan bo‘ladiki, hatto gapirmay ham – imo-ishora yoki tana a‘zolari harakati bilan fikr ifodalash mumkin bo‘ladi. Masalan, “O‘zbek tili. Standart darlik”da o‘zbek xalqi keng foydalanadigan imo-ishoralar haqida ma‘lumot beriladi. Masalan, ko‘rsatkich barmoqni “bigiz” qilib harakatlantirish “Adabingni beraman. Mumkin emas” degan mazmunni ifodalasa, ko‘rsatkich barmoqni peshonaning yon tarafiga tirab, o‘ng va chap tomonga aylantirib harakatlantirish “aqldan ozgan, jinni, ahmoq” degan mazmunni ifodalaydi [3]. Yoki bo‘lmasa, o‘zbek xalqi orasida bir-biriga o‘zaro muloqotda ikki qo‘l barmoqlarini bir-birining ustiga panjara qilib qo‘yish harakati “qamoq”, “qamallish” ma‘nosini, yoqasini tishlash (asosan, ayollar tomonidan bajariladi) “Yo, tavba! Ishonish qiyin!” mazmunini, yoqasini biroz ochib, uch marta sekingina tuf-tuf deyish (asosan, ayollar tomonidan bajariladi) “Qo‘rqib ketdim-a!” degan mazmunni bildiradi [8]. Har qanday o‘zbekka qarata shunday ishora qilinganda, shu mazmun anglatiladi. Bu kabi paralingvistik vositalarning mazmunida idioetnik xususiyat borligi sababli mazkur ishoralar mazmunini bilmaslik muloqotning to‘la anglanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Idioetniklik olam lisoniy manzarasining muhim jihati. U xalq o‘zi kerak deb bilgan tushunchalarni ifodalaydigan til birliklarida saqlanadi. Xalqning qaysi tushunchani hayotiy muhim hisoblashi shu xalq yashaydigan makon va zamonga bog‘liq. Shu tariqa xalqning uzoq yillik kuzatishlari so‘z semantikasiga singib ketadi. Bu holat faqat maqol, matal, frazeologizm singari paremalarda emas, hatto ko‘p ma‘noli so‘zlardagi hosila ma‘nolarda ham kuzatiladi. Hosila ma‘nolardagi idioetniklikni namoyon etishini bir umumturkiy o‘zlashma so‘zning qarindosh

turkiy tillarda qarama-qarshi ma'no taraqqiyotiga uchragani misolida izohlab beramiz. Masalan, qadimgi turkiy tildagi cho'zmoq so'zining o'zbek tilidagi hosila ma'nolaridan biri "ishni bitirmay paysalga solmoq" hisoblanadi. Xuddi shu so'z qardosh turk tilida ham mavjud. Hozirgi turk tilidagi hosila ma'nolaridan biri "ishni hal qilmoq". Bunday zid ma'no taraqqiyoti o'zbek-turk xalqlarning olamga munosabatining har xilligidan kelib chiqqan[7].

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, tilni antropotsentrik aspektda o'rganishda olamning lisoniy manzarasi

tushunchasidan foydalanish juda samarali bo'ladi. Mazkur tushunchada tilning inson shaxsiyatiga bog'liqligi ancha batafsil ifodalanadi. Shuningdek, "Sepir-Uorf gipotezasi"dagi kabi tilning rolini oshirib ko'rsatishda ham shubha qilinmaydi. Olamning lisoniy manzarasi haqidagi g'oyada tilning xalq bilan, xalqning dunyoqarashi, madaniyati, mentaliteti tushunchalari bilan birgalikda hosil bo'lishi anglashiladi. Y.Veysherberda ona tilining xalq tafakkuri, madaniyatini shakllantirishdagi xizmati til falsafasi darajasiga ko'tariladi.

ADABIYOTLAR

1. Даниленко В.П. Введение в языкознание. – М.: Флинта, 2010. – С.26.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – С.322 – 323.
3. Mashrabbekova A., 이지은, Odilov Y. O'zbek tili. Standart darslik. – Hankuk, 2022. – P.36.
4. Новое в лингвистике. Вып.1. – М., 1960. – С.160 – 169.
5. Odilov Y. Society, language, culture // Uzbekistan: Language and Culture. Vol. 2. Tashkent, 2022. – P.9.
6. Odilov Y. Uzbek Mentality and Uzbek Language: Processes of Their Interaction // Anglisticum Journal (IJLLIS), Volume: 10. – Tetovo, 2021. – P.34.
7. Одилов Ё. Глобаллашув даври публицистикаси тилининг тараққиёти. – Тошкент: Нодирабегим, 2020. 6 –7-бетлар.
8. Odilov Y. Soxta o'xshashlik yoki tarjimonning yolg'onchi do'stlari // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali. – Toshkent, 2013. №8. – B.38 – 40.
9. Радченко О.А. Язык как мирозидание: лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2006. – С.234.
10. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – С.142 – 157.